

Драган Тодоровић, Драгољуб Б. Ђорђевић
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет, Машински факултет

О ПРЕДСМРТНИМ, СМРТНИМ И ПОСМРТНИМ ОБИЧАЈИМА СТАРИЈИХ РОМА И РОМКИЊА У СЕЛИМА ЈУГОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ*

Роми су припадници различитих религија и конфесија. Независно од конфесионалног предзнака, Роми се увек труде да поштују све верске празнике, да обављају већину прописаних ритуала и буду добри верници. Извесне тешкоће настају због ромског специфичног доживљаја религиозности. Они немају аутохтону религију, већ је то, најчешће, мешавина више њих, са елементима паганских култова. Вековне миграције доводиле су их у непрестане контакте са културом и обичајима других народа, коју су они преузимали, прерађивали и, додајући нека сопствена обележја, настављали да практикују. Стога њихово практиковање религије није ограничено строгим придржавањем канона било које од објављених религија. Због тога их већинско окружење, неретко подржано и ставовима свештенства, најчешће оптужује за непостојаност и превртљивост у вери.

У реферату се помоћу емпиријског материјала и посматрања са учествовањем обрађују обичаји у вези са смрћу Рома југоисточне Србије. Коришћена је “Процедура интервјуа са старијим Ромима/Ромкињама о предсмртним, смртним и посмртним обичајима”.

Кључне речи: Роми, предсмртни обичаји, смртни обичаји, сахрањивање Рома.

УВОД

Човечанство никада није престало да размишља о смрти, њеном настанку, непосредним узроцима, значењу, облицима и последицама (Тома 1980). Умирање је током векова изазивало многе пред-

* Припремљено у оквиру пројекта *Одрживост идентитета Срба и националних мањина у пограничним општинама источне и југоисточне Србије* (179013), који се изводи на Универзитету у Нишу – Машински факултет, а финансира га Министарство за науку и технолошки развој РС.

ставе, условљавало различита понашања, па ипак се у тој разноликости уочава једна заједничка црта: колико је то моћ апстраховања дозвољавала, смрт је одувек била предмет мишљења, чак систематизације.

“Само посвећивање активности неопходној за живот одстрањује сваку помисао на смрт... Стога се у свакидашњем животу једва запажа утицај смрти, јер је он испуњен навикама, радом, разним активностима. Смрт се јавља једино онда када је наше ‘ја’ посматра, или онда када посматра себе само (Морен 1981, 70).”

Смрт, поред рођења, јесте онтолошка нужност, ултимативна реалност и кључни догађај на животом путовању људи. Она је индивидуални “удес” и субјективно обојена, затварање биолошког круга и уроњавање у “плаветнило неба”. Но, како смо то на једном месту већ констатовали, она је и

“... особен друштвени чин у коме се врхуни множина групних и социјеталних појава, *изистинска слика* конкретне заједнице и културе, која нам открива ниску, примера ради, *економских и класних, слојних и статусних, обичајних и верских, етничких и расних односа* (Ђорђевић 2010, 333).”

А све у вези са њом – предсмртни, смртни, посмртни обичаји – ткају својеврсну *културу смрти*. У њу, наравно, спада и однос према гробљу и гробном месту (Todorović and Đorđević 2001, 2002; Todorović 2005; Đorđević and Todorović 2006). Како се онда ромска култура смрти уклапа у српско-православну културу, тј. да ли је ова потоња, будући шира, привлачи, прима и усисава или одбија и искључује? Покушаћемо да кратком анализом предсмртних, смртних и посмртних обичаја сеоских Рома југоисточне Србије придодемо коцкицу мозаику одношења српског православља према Ромима.

У реферату се помоћу емпиријског материјала и посматрања са учествовањем обрађују обичаји у вези са смрћу православних Рома југоисточне Србије. Посебно се анализирају резултати до којих се дошло интервјуисањем троје старијих Рома/Ромкиња у општинама Бабушница (Стојановић Србислав, село Ресник, 55 година), Бела Паланка (Станка Кургић, 60 година) и Гацин Хан (Зорица Бакић, село Тасковић, 75 година). Коришћена је *Процедура интервјуа са старијим Ромима/Ромкињама о предсмртним, смртним и посмртним обичајима*.

Косим словима у тексту су описани предсмртни, смртни и посмртни обичаји већинског српског становништва, онако како их је оно практиковало и још увек практикује, нарочито у српским селима.

ПРЕДСМРТНИ ОБИЧАЈИ КОД РОМА

Болесном се увек поклањала знатна пажња и пружала нега, онолико колико су то животни услови дозвољавали. Наши уважени етнолог Татомир Вукановић (2001, 225), приљезни сакупљач обичаја српског и ромског народа, бележи следеће: “Жена свога мужа негује и ‘сву пажњу му чини’. Ако нема супругу, старца негује најмлађа снаха, као и свекрву. Болесну ћерку негује мајка. Неожењеног момка негује отац, брат или млађа сестра”. Након окончања пољопривредних радова, и остатак родбине се придруживао у бризи за болесника. Домаћин куће је нарочито водио реда о томе шта је болесном неопходно прибавити, као и о ветрењу и кречењу просторије у којој он лежи. У новије време, са напредовањем медицине, нарочито су се побољшали услови за бригу о болеснима, како у граду, тако и на селу. Лекарске услуге, медикаменти, засебна просторија, хигијена, појачана исхрана – постали су правило у заштити здравља укућана. Но, још увек се понегде спас телу и души понајпре потражи у “народним лекаријама”.

Врачање и бајање воде порекло из прадавних многобожачких времена када је примитивни човек покушавао да се на тај начин заштити од разноразних невоља и несрећа; тајанственим речима – “басмама” – које се изговарају или шапућу, предметима (бели лук, босиљак, глогов трн, крилце од слепог миша, зечји реп, змијска кошуљица...) и радњама (гашење угљевља, скидање чини, ношење амајлија...) спречавала се или лечила болест, али и бацала на неког другог. Врачањем се у највише случајева баве старије жене; прост народ верује у њихову моћ и сматра да онај ко у врачање верује, томе оно и помаже.

Болест неког од чланова ромске породице алармира све остале укућане да му притекну у помоћ. Болест се доживљава као природна појава и не доводи у везу са некаквим натприродним, мађијским радњама. Бајање се примењује на малој деци у случајевима преплашености, нервозе, лошег сна, итд. Настоји се да се буде болеснику на

услуги, да се надгледа његов опоравак уз чајеве и, од стране доктора, преписане лекове. Инсистира се на лекарској дијагнози пацијентовог здравственог стања. Не врши се посебна подела у домаћинству по полу и узрасту приликом пружања неге болесном. Уколико дозвољавају смештајне могућности, он се обавезно изолује од здравих чланова, како би се ови заштитили од бактеријских утицаја и како би се њему омогућио опоравак без узнемиравања и буке. Супротно створеним стереотипима о хигијенским навикама ромског народа, потенцирају се неопходни хигијенски услови које сваки болесник обично захтева.¹ Како дању, тако се и ноћу проверава здравствено стање болесног, опет независно од пола и узраста: да ли има температуру, да ли му је потребно освежење, да ли га треба покрити, давање лекова, итд.

Српска традиција налаже да се, када је неко на самрти, позове свештеник да га исповеди и причести како би му се душа лакше раставила са телом. Обичај је да особу на самрти посећује најближа родбина и пријатељи и моле га за опроштај ако су се штогод замерили. Има и случајева да у посету долази и неко ко је био са њим дужи времена у завади и тражи од њега опроштај. Догађа се да и самртник потражи опроштај од неког о кога се огрешио или са ким је у завади. Народна је изрека за такве случајеве: "Измирила их самртна постеља" (Вуковић и сар. 1985, 53).

Лоши се догађаји наслућују и у карактеристичном понашању неких животиња, пре свега птица: завијање и урликање паса, одбијање мачке да лежи код болесника, легање кокошке на огњиште, копање свиње испод кућног прага, хукање сове у глуво доба ноћи на кући, грактање гаврана изнад куће, ћукање ћука на кући и сл.

Болесник се код Рома охрабрује у вери за опоравак, не узнемирава се без преке потребе, осим обавезама одређеним лекарском дијагнозом (лекови, ињекције) и говори му се да ће све бити у реду. У тешким тренуцима, страхујући од смрти, болесник се обраћа Богу,

¹ "Много Срби мисли да смо ми прљави, али то није тачно. У моју кућу мора да се изујеш, па да улегнеш. Водимо си рачуна уди сви нас. Купамо болног, премењујемо га у чисто, у пицаме које се перу сваки други дан оди зној, његов пешкир си мора да има" (Зорица Бакић, Тасковић /Г. Хан/).

молећи за брз опоравак.² Ни тада, међутим, традиција не дозвољава да се са болесним започиње разговор о смрти, већ се он једноставно препушта записаној судбини.³ Молитве, уз присуство свештеног лица, читају се једино уколико је то изричити захтев самртника. Тада креће и прво обавештавање најближе родбине (деца, браћа, сестре...). Редовна је посета првих комшија, Рома и нерома, и шире родбине⁴, па и оних који су до тада били у завади са болесним лицем⁵, који користе последњу прилику за помирење. Обичај је да се унесрећена породица помаже, у тим тренуцима, неопходним потрепштинама⁶, уз распитивање о здравственом стању и упућивања речи утехе. Са смањивањем шанси за здравствени опоравак болесног, започиње препознавање најаве зле судбине у виду лоших снова укућана и карактеристичног понашања домаћих животиња и птица⁷.

² “Зависи, ако је пуно болестан, он каже ‘ле ма девла сиг милинава ма тукe’ (узми ме Боже, молим ти се, што пре) или ‘со ме гресијум премало туге девла’ (шта сам згрешио према теби, Боже)” (Станка Куртић, Бела Паланка).

³ “Болан ма кој да си је, ако си је стар или млад, неје битно, кад му је много тешко вика си Бога и моли се да брзо оздрави. Овакој се моли: ‘Молим те, Бошке, изем те, помогни ми да си оздравим, не сам те увредио, славим славу и поштујем те, ако те стварно има, помогни ми да се излечим’. Али, ако је много болан човек, да ли је стар или млад, више си вика: ‘О, мајкице, боли ме тој и тој, мајкице ће ти умрем’, више си спомиње мајку неголи Бога” (Зорица Бакић, Тасковић /Г. Хан/)

⁴ “Не би смео нико у очи да му каже, јер то наша ромска традиција не дозвољава, јер би то испало да му кажеш у очи да је готов. И он се онда уплаши и сасвим је нормално да ће да умре од сугестију... Првенствено смо и ми за то да потражимо лекарску помоћ, а касније судбина је битна, па како она додели, тако ће и да будне” (Стојановић Србислав, Ресник /Бабушница/).

⁵ “Дођу си и једни и други, ако си добар комшија” (Зорица Бакић, Тасковић /Г. Хан/).

⁶ “Дозвољавамо, то никад не бранимо, па без обзира и да смо си очи извадили, а то је само ако тај завађени има жељу да дође” (Стојановић Србислав, Ресник /Бабушница/).

⁷ “Да, доносе нам било шта: слаткиши, кафу, шећер, поморанце, лимун, банане, и такве сличне поситнице које су потребне док људи седе” (Станка Куртић, Бела Паланка).

⁸ “Е, синко, сан не лаже, тој је цела истина. У сан кад ти нешто дође, такој ће си будне, ја верујем у сан, предкажује си сан да ли ће некој да умре” (Зорица Бакић, Тасковић /Г. Хан/).

⁹ “То се предосећа. Има две ‘тице које показују смрт, прва је гавран, а затим кукумавка, ми је код нас овде зовемо *човечаљка*” (Стојановић Србислав, Ресник /Бабушница/).

У тренуцима када је смрт болесника већ извесна, фамилија обично пали свећу изнад главе самртника или му је ставља у руке. Обично тада настаје плач и кукњава у кући. Међутим, постоји и веровање у неким крајевима да у тим тренуцима не треба плакати и кукати, јер то отежава растанак душе са телом. Последњи тренуци живота користе се за остављање аманета. Реч је о некој врсти последње жеље и завета упућеног потомцима да нешто учине или не учине: синови се заветују на слављење славе, чување неке, обично, старије особе, најстарија деца на бригу о млађој, аманетом се одриче право на крвну освету и сл.

Кад постане очигледно да је болесник на самрти, од њега се тражи опроштај за нажао учињене ствари. Да би му био олакшан пут на “онај свет”, болесник неретко тражи опроштај за учињене грехе према другима, пре свега најближих укућана. Учешће свештеног лица у исповеди није уобичајено, уколико то изричито не захтева самртник. У тим тренуцима он радије упућују последње речи и благосиља најмилије⁸, поклања им у знак сећања вредније личне предмете, али и оставља аманет. Роми изузетно држе до обавезе испуњења аманета, чак и када су у питању чудни захтеви, нпр. певање и играње на сахрани итд.⁹ Забележени су и случајеви када су болесници обавештавали своје укућане о томе да предосећају тренутак смрти.

СМРТНИ ОБИЧАЈИ КОД РОМА

Код Срба је најчешће случај да ако умре мушко, онда из најближег суседства позову старијег човек који мртваца обрије, окупа и обуче у посмртно одело; ако, пак, умре женско, за купање и облачење доведу неку старију жену, која је престала

⁸ Самртник даје “халал” породици следећим речима: “Тумен цхавален те овен састе ем весте тумаре цхавенцар те дел тумен о девел са со манген бут сасципе, тхарја ем са со мангена те овелтумен” (Децо моја, да сте ми живи и здрави за много година заједно са вашом децом, нека вам господ Бог да све што желите, да имате много здравља, новца и све што пожелите да имате)”. Човеку на самрти се обично даје чаша воде, коју он не мора да испије до краја. Сматра се да ће тако лакше да испусти душу и да неће остати жедан.

⁹ “Неје битно да ли си Ром или некој други, аманет се, синко, оставља, тој си још оди памтивек било и ће си будне док има живи људи” (Зорица Бакић, Тасковић /Г. Хан/).

да рађа, да “уреди” покојницу. Практикује се и подсецање ноктију и косе да се не би повампирио.

Паљење свећа и кандила има за циљ да души покојника осветли пут и отера је што даље од места смрти и од куће. Негде се из истог разлога покојнику у шаку ставља мало хлеба и соли или метални новац (“да му се нађе успут”). Исту симболику у себи садржи и стављање црних марама на главу, расплетање или сечење косе код жена, стављање црних трака око рукава или врата и извртање горњих делова одеће код мушкараца.

Мртвацу се прекрсте руке, десна преко леве, и завежу, понегде и ноге. Подбрадак се завеже марамом и заклопе очи. Понегде, пре него што га ставе у сандук, мртваца убоду трном, ножем или иглом, обично у табане, из страха да се не повампири. Опремљени мртвац полаже се на одар, тако да глава буде окренута западу. Под сто се обавезно ставља нека већа посуда са водом, која ту стоји све док се мртвац не изнесе.

Готово за сваким мртвацем заплачу његови најдражи и најмилији. У неким крајевима жене које гласно оплакују покојника зову се нарикаче или покојнице. У том нарицању мртвом се дају поруке, поздраве, прича се његов живот, исказује туга његових најближих, итд.

И код Рома се разликују обичаји припреме мртваца, али у већини случајева припремање покојнице обављају старије жене, а припремање покојника старији мушкарци¹⁰, који нису унапред одређени. Од припремљеног покојника прво се опраштају брачни друг, деца и ближња фамилија, љубећи га у руке, образе и чело (деца само у руке). Кроз рукав преминулог провлаче се новчаница и конац, а у руку му се ставља парче хлеба и со. Чини се то ради здравља, среће и материјалног напретка породице¹¹. Тело се не скрнави никак-

¹⁰ “Ако је у питању мушко, онда смо ту ми мушки. Ако је женско, онда наше старије жене. Ако нема старе жене, онда могу да буду и ове млађе” (Стојановић Србислав, Ресник /Бабушница/).

¹¹ Моја мајка Мирослава Вучковић, која данас има 77 година, испричала ми је следећу причу: “Синко, када ми је мајка умрла, имала сам десет година. Сећам се да је позвала мог оца Јованчу и рекла му: ‘Јованчо, промакни ми со, хлеба и новац кроз леви рукав, од шаке па навише, да ти не бих однела срећу из куће, теби и нашој деци. Расплети ми косу да би могао поново да се ожениш, јер си млад човек и неко ће морати да чува нашу децу’”.

вим накнадним радњама (забадање игле у пету и сл.), иако се зна да су се описане радње у прошлости обављале. Сматра се, такође, да нема потребе за сецирањем леша¹². Нема страха од мртваца, али су различита схватања о томе шта се дешава са његовом душом након смрти¹³.

Непосредно након растанка са овосветовним животом, покојник се умива, пресвлачи и полаже у купљени сандук, а овај ставља на сто у једној соби¹⁴. Започиње кукњава и плач, најчешће од стране старијих жена¹⁵, које затварају очи покојнику, да не би “на онај свет отишао жалостан за неким”. Користи се прилика да се и ранијим преминулима упуте поздрави¹⁶, али се пази да сузе не оквасе положено тело како се на “оном свету” не би налазио у мокром. Сандук се поставља тако да је глава окренута ка западној, а ноге ка источној страни света. Ковчег је покривен белим покровом, а покојник новим ћебетом. Један део ствари које су припадале мртвом човеку за живота полажу се крај и испод њега. Обичај је, такође, да се у тањиру или чинији сипе мало воде и стави испод стола на којем је покојник. Платно, којим су покојнику биле везане ноге или вилица, негде се прилажу уз остале ствари у сандук, а негде чувају за посебне сврхе¹⁷. Према

¹² “Ааа, да ли га сечу... Па, нема потребе кад ми знамо од какво је умрел” (Зорица Бакић, Тасковић /Г. Хан/).

¹³ “Шта може да му се деси, душа му остаје на земљу, а тело у земљу” (Стојановић Србислав, Ресник /Бабушница/)

“Па, шта се дешава, душа његова отишла је од породицу” (Станка Куртић, Бела Паланка).

“Па, ја сам неписмена жена, чула сам оди старци да душа, ако је бил добар, ће да му отидне у рај, али ако је бил чељав, ће буде там у некакав, како га викају, казан” (Зорица Бакић, Тасковић /Г. Хан/).

¹⁴ “Припремамо му одело, чарапе, кошуљу, ципеле, гаће, мајицу, забришемо га, обучемо одма’ док је јоште врућ, да се не укочи, па после је тешко да се обукује. И кад тој уработимо, ми чекамо да стигне ковчег, па га туримо у њега и на астал” (Зорица Бакић, Тасковић /Г. Хан/).

¹⁵ “Наричу га деца, супруга, сестре: ‘Што нас остави, где идеш, деца су ти остала сирочићи, мученику мој, домаћине мој’” (Станка Куртић, Бела Паланка).

¹⁶ “Има и таквих особа које поздрављају своје покојнике, а има и које шаљу аманет, тј. абер, а то су цигарете, новац и сл.” (Стојановић Србислав, Ресник /Бабушница/).

¹⁷ “Чува се, ето тако, јер каже се да може да послужи за суд, јер постоји једна изрека, ако је неко нешто крив онда он држи мараму или парче од крпе и каже следеће речи: ‘Као што овај мртвак не зна ништа да ми каже, тако овај судија нек’ буде нем и да ме ослободи’. Тако ти је то од старина” (Станка Куртић, Бела Паланка).

традиционалним православним хришћанским обичајима, уз сандук се купују и покров, крстача, свеће и црнина.

Смрт се оглашава звоњењем црквени звона. О покојниковој смрти обавесте се сродници и пријатељи и позову се на сахрану. Када се долази у кућу где лежи покојник, уместо уобичајених поздрава каже се: “Бог да прости нашег или нашу”... и каже се име покојника или покојнице, а укућани одговарају “Бог да прости” и не рукују се. Сви који дођу донесу свећу и запале је поред мртваца, а неретко донесу и ставе више главе покојника прилоге у јелу и пићу или мало ракије да “поделе” за душу и покојника и својих мртвих.

Мртавац прележи једну ноћ у кући и читава ту ноћ пријатељи и сродници чувају стражу поред одра. Нарочито се нази да мртваца не прескочи нека животиња, да га неко не прекорачи или да неко неком нешто не дода преко мртваца, јер ће се у том случају повампирити. Понегде мртваца однесу у цркву или у капелу на гробљу да преноћи, а одатле на гробље и укоп.

Уобичајено је да жалост за покојником буде видно обележена бар првих четрдесет дана. Жене из најближе родбине повезују се црном марамом или шалом, а мушкарци носе црну кошуљу или црну траку око руке или врата. Само најближа родбина покојника (супруг, син, ћерка, брат, сестра, отац, мајка) носе црнину целих шест месеци или годину дана, а није редак случај да мајка или отац носе црнину за рано преминулим сином или ћерком и до краја живота. Млада и младожења не носе црнину у првој години брака без обзира ко им је умро. Раније је био обичај да се мушкарци из куће покојника не брију за првих девет дана; данас најчешће отац за сином или син за оцем због жалости пушта браду, прву недељу или првих четрдесет дана. У неким крајевима жене и девојке из куће умрлог расплету или одсеку косу у знак жалости.

Обавештавају се рођаци и комшилук, а ближњи облаче црнину¹⁸ и пале свећу која гори за све време покојниковог боравка у

¹⁸ “Облекујемо си црнину. И жене и мушки носе црна одела, кошуље, а ми жене исто мараме, вугарке, такав је адет, мора се носи, по тој те човек познава да си ожалостен, па те не задева или се не шали сас тебе” (Зорица Бакић, Тасковић /Г. Хан/).

кући. Читавог дана и ноћу бдију над покојником помешано старији мушкарци и жене из најближег сродства. Дању је одар откривен, а ноћу се обавезно покрива. За време бдења присутни се послужују слаткишима и умешеним мекикама, а од пића се нуди ракија, пиво, сок и кафа. У разговору се присутни подсећају разлога болести и смрти и лепих догађаја за живота покојника¹⁹. Верује се да није добро ако неко кихне док је покојник у кући²⁰, као и да није добро оставити га ниједног тренутка самог²¹. Није забрањено да неко од присутних спава за време бдења у кући преминулог, али јесте прескакање покојника, присуство сасвим мале деце и трудница (страхује да “деца не буду за цели живот жута”).

Свако ко уђе у кућу прво учини поздрав “Те опростинел о девел (Бог да прости)” и изјављује саучешће ближим члановима породице, затим прилази покојнику, пали свећу за покој душе, постоји кратко време крај одра и, ако се боље са њим, љуби га у руку или чело. Дозвољено је у ковчег спустити ситније ствари и у џепове ставити новац (“да не буде дужан на онај свет”). Придошлице се нуде пићем (сокови, кафа, ракија), али не и јелом.

Пре него што покојника понесу на гробље, свештеник му прочита опело и одведе му руке и ноге, ако су биле завезане да би, по веровању неких, покојник на оном свету могао да се брани и бежи од “нечастивих сила”. Уколико се покојник носи у цркву, у кући се чита само кратка молитва. Након последњег поздрава у руку или чело, сандук се затвара, а негде га закивају и ексерима.

¹⁹ “Па, шта се прича, прича се о животу, како је прошао, од чега је умро, какав је човек био, а увече причају о доживљајима, коме се шта десило, ко се уплашио а ко не, али има и верских причица. А што да не причају, такав му је дан. Да је свадба нешто друго би причали, а не такве ствари, шкакљиве ствари” (Станка Куртић, Бела Паланка).

²⁰ “Ма, не знам. И ја сам то чула да је тако и да је опасно, али да ли је то истина, не знам. Само ми је познато да на тај моменат, кад се кихне, мораш да зацепаш неки део своје одеће” (Станка Куртић, Бела Паланка).

²¹ “Не, јер ту постоје више варијанте. Пре свега, пази се на покров да се не упале свеће, јер се оне обично пале изнад главе и ноге. Пази се и да мачка или миш не прескоче покојника, а то је још од старина остало да није добро, јер би се, наводно, покојник повампирео” (Стојановић Србислав, Ресник /Бабушница/).

Негде се све ово обавља пред спуштање сандука у гроб. Док је мртвац у кући, кућа се не чисти, а када га изнесу, преврну се столови на којима је лежао, кућа се почисти и окади тамјаном, а метла се баци. Такође, у патос или земљу где је лежао закуца се ексер и разбије јаје или тиква са водом, да се покојник не би повампирео.

Кад умре момак или девојка, за ношење сандука се позову момци. Сви они који носе мртвачки сандук, буду даривани пешикиром или кошуљом; дар им се прикачи за раме или плеће. За све време кретања погребне поворке звоне звона, односно кад се поворка приближи гробљу. На челу поворке носи се крст и кољиво (жито) – панаија, иза тога иде свештеник, затим сандук са мртвацем окренут ногама напред, затим најближа фамилија и остали. Сандук негде возе на колима или зими на санкама, а негде носе на рукама. Погребна поворка се зауставља код воде, код записа, испред цркве, на раскршћу и на свим поменутиим местима свештеник чита кратке молитве. Обично се поворка заустави бар на три места и читају молитве.

И из православне ромске куће се покојник износи са ногама напред. Ковчег износи најближа фамилија и на леву руку им се везује марамица. Уколико је гробље удаљено, до њега се стиже колима. У бабушничком крају свећа се не гаси ни након изношења покојника, а у белопаланачком и заплањском крају она се обавезно гаси. Уклања се сто, чисти соба, а на место на којем се до тада налазио ковчег са преминулим поставља се свећа и чаша са водом или вином и ракијом (“зависи шта је волео да пије”). Обавезно се део кућног зида замаже кречом или блатом, да би у току године могле да се обављају све неопходне поправке у кући. Поворку прати свако ко то жели, жене и деца, Роми и нероми. Ако је свештеник позван, налази се или на челу колоне, па за њим онај који носи крстачу или иза ковчега. Кад поворка пролази, буде се сви који у том тренутку спавају, а за њом се у судове налива свежа вода. На најмање једној раскрсници погребна поворка мора да се заустави (ако је присутан, у Реснику свештеник тада чита део молитве, као и опроштајну молитву пре него што се сандук положи у гроб). Ако постоји црква, у њој се покојнику пре сахране указује последња почаст, још једном се најближи поздрављају са њим (у Белој Паланци поворка одлази право на гробље).

На гробљу свештеник поново чита кратак помен, сандук прелије вино, па га затим спуштају у раку. Сви присутни прилазе и бацају по грумен земље на сандук, тихо изговарајући: “Бог да ти душу прости и лака ти земља” (Вуковић и сар, 1985, 57). Понекад се баца и ситан новац, да би покојник имао чиме да плати посмртни простор на оном свету. За самоубице, утопљенике и слично настрадале се верује да их треба сахранити тамо где су скончали, и никако их не преносити одатле, јер ће оно место где би их пренели, страдати од суше и града. Понегде се учини одступање утолико што покојнике сахрањују поред најближег гробља, са друге стране оgrade. Мртво рођену и некрштену умрлу децу обично сахрањују под неку родну воћку – ако се желе деца, или под осушену воћку – ако се деца не желе. Гроб за умрлог копају суседи или, у новије време, радници погребног предузећа, а никако фамилија; гроб се копа на дан сахране јер “не ваља се” да гроб преноћи празан.

После сахране присутни се послуже житом, медом, погачом и пићем и на изласку из гробља оперу руке. Ако нема могућности да се руке оперу на гробљу, то се ради при доласку у кућу. Још је и обичај да се при доласку са гробља у кућу на даћу, од жене која стоји на улазу са лопатом жара, узима жар и пребацује преко себе. Учесници у пратњи негде се не враћају истим путем са гробља, већ неком странпутицом. Са сахране или даће иде се право кући.

У кући покојника се седа за трпезу, али се притом води рачуна да оних за столом буде обавезно непаран број, а једно место у врху остаје празно у врху трпезе за покојника. У његов се тањир ставља од свег јела по мало. На трпези упале три свеће и пре јела се помоле Богу. Ако је већи број особа био на сахрани, они на смену седају и обедују, увек у непарном броју. Најчешће се једе у три партије. Кад једна партија заврши са оброком, устају да уступе место другима, само један остаје и сачека док други не заузму места, па и он одлази. Сматра се да се тако умрлом не прекида пут ка оном свету. У неким крајевима се за даћу не износе кашике и виљушке на сто, већ се све једе прстима. У складу са тим, не припремају се чорбаста јела, већ само месо у комадима и погача.

Уколико нису задужени људи из фамилије, гроб копају и затрпавају гробари; они и спуштају покојника у вечно боравиште. Укопу не претходе никакви посебни ритуали (нпр. преношење тела преко обредне животиње), осим што се на и око гроба постављају венци. У Бабушници, међутим, пре спуштања, у празно гробно место силази син или ближи рођак покојника, раскопчава свој капут или кошуљу и њоме пребрише ископане зидове са десне на леву страну, означавајући тако да му је “очистио кућу”. Након обављеног укопа забада се крстача са основним подацима о покојнику (име и презиме, датум рођења и смрти), а пре него што се поворка удаљи са гробља, сипа се вода из крчага или стаклене флаше, а они разбију. Уколико то финансијска ситуација породице дозвољава, нарочито ако је то био аманет преминулог, сахрана се обавља у месту рођења; најчешће се она обавља у месту у коме се десила смрт. У Белој Паланци је ромско гробље физички спојено са српским, а у Бабушници и Г. Хану сахрањивање се врши измешано са локалним становништвом. Сви су Роми православне вере, тако да нема гробова са исламским обележјима. Самоубице се у Реснику сахрањују мало даље од гробља, на посебној парцели, а у Белој Паланци и Г. Хану се не прави разлика у њиховом третману у односу на остале преминуле.

Већина учесника поворке враћа се покојниковој кући на софру. Не практикује ручак у кафани. Пре уласка у кућу, оперу се руке водом и сапуном и обришу пешкиром, а затим се седа за постављене столове. Уз јело се нуди и пиће. За прву вечеру након сахране се не припремају посебна јела, осим оних која су преостала од ручка. На месту у кући на коме се налазила покојникова глава пали се једна велика, жута свећа и гори око сат времена. Ритуал се понавља сваке вечери, све до четрдесет дана. Ко остане “на свећу” прве вечери, у кућу долази и следећих седам дана. Није обавезно да са укућанима наредних неколико ноћи бораве чланови уже фамилије.

ПОСМРТНИ ОБИЧАЈИ КОД РОМА

Готово у свим нашим крајевима мртвима се дају подушја или даће. Заправо су то праве мале ритуалне гозбе у јелу и пићу, образложењем: “За покој душе умрлог”. Уобичајено је и да се за покој душе умрлог о даћама, задушницама, годишњицама и

уопште о пригодним приликама дарује и части сиротиња јелом, одећом и новцем. Покојнику се приређује пет до шест подуција: на дан сахране, трећина – тј. трећи дан иза смрти, односно одмах сутрадан после сахране, четрдесетница (која се даје у петак или суботу или недељу која последња пада пред четрдесет дана), полугодишњица и годишњица. “Све даће се дају се увек по неки дан раније, а никако после јер ће постављени сто бити иза леђа покојника” (Вуковић и сар. 1985, 60). Даће се дају на гробу покојника или пред његовом кућом, или у самој кући, већ према обичају локалне заједнице.

Сутрадан по сахрани, односно трећи дан по смрти, најближа родбина умрлог чини кратак помен његовом гробу, запали неколико свећа, гроб прелију вином и зејтином и по нешто поједу и попију (поред јела осталог са сахране, треба додати ма шта новог од јела). Старије жене знају и да провуку око гроба црвени вунени конац, да га запале и сачекају да цео конац изгори, све у циљ спречавања повампирења мртваца. У прву суботу по сахрани одржи се помен на гробу, који је по свему исти као и помен на трећини. Негде излазе на гроб сваке суботе за првих четрдесет дана или само прве три суботе.

Помену на четрдесет дана гледају да присуствују сви који су присуствовали сахрани. Верује се да душа покојника не иде на небо пре него што прође четрдесет дана од смрти. За то време душа обилази сва места у која је одлазила за живота и тек четрдесетог дана одлази св. Арханђелу да “положи рачуне”. На гробу покојника запале се свеће (обично 40 малих свећа), свештеник чита посмртне молитве, а сви позвани послуже се “с ногу” јелом и пићем. Понегде се овај парастос даје код куће, обимно као и за сам чин сахране, прави се поскурица (мали колачић са утиснутим печатом – поскурником), а гроб се само окади тамјаном, запале свеће и стави мало јела под крст.

Шестомесечни и годишњи помен обележава најужа родбина и преостали истински пријатељи. Пред први или други помен ставља се споменик покојнику, који се на тај дан освети. Уколико се споменик не постави за годину дана, чека се да прођу три године. Такође, пракса је да од пет или шест помена оба-

везно један буде постан. Са годишњим парастосом завршавају се помени. Задушнице се празнују три пута годишње и то увек суботом: пред Месне покладе, пред Духове и пред Митровдан. На Задушнице народ излази на гробље да окади гробове покојника, да им запали свећу или кандило на гробу (позива се и свештеник да прочита молитве), као и да их почасте житом, јелом и пићем. Многи излазе на гробље са понудама и уочи Божића, Ускрса, Петровдана, уочи крсне славе и на Велику Госпојину. Са годинама, покојник полако тоне у заборав.

Када је у кући умрлог требало да се црнина скине раније – због свадбе, испраћаја у војску, конкретне жеље покојника или сиромаштва у кући – долазило би до спојене прославе четрдесетодневног, шестомесечног и годишњег помена, обично за четрдесет дана. Припремало би се јело од три врсте животиња: јагње, прасе, риба. Клање стоке и живине на сахранама и даћама представља приношење жртве за спас и покој душе умрлог. Кад се на даћама пије ракија или вино, било на гробљу или код куће, пре него што се окуси, мало се пића одпе уз речи: “Лака му земља. Бог да му душу прости” (Вуковић и сар. 1985, 62).

Ако из једне куће у малом размаку умру две особе, верује се да ће ускоро умрети и трећа, јер је оне две зову. Да би се то спречило, предузимају се различите радње. У раку другог умрлог спушта се живо пиле и затрпава, у замену за трећег мртваца. Неко уместо у раку, пиле или кокошку ставља у сандук поред мртваца и тако га сахране. Врло често у сандук поред мртваца ставе лутку која ће заменити живог члана из куће.

Првих дана након сахране храна се припрема на уобичајени начин, “као да се ништа није десило”. Обавезно се на гроб излази првог јутра. Жене излазе и трећег дана по укопу и обављају ритуал “сипања воде у раку покојника”; носе се слаткиши, сокови и ракија. Практикује се и излазак након првих седам дана, као и обележавање четрдесетог дана. Парастоси се стављају и на шест месеци и годину дана, обично дан-два раније. Не ставља се парастос након 52 дана од сахране. Након парастоса, припрема се ручак на који долазе рођаци и пријатељи покојника. Води се рачуна о томе да ли су посни или мрсни дани (у Белој Паланци не). Поставља се непаран број софри, а

у посмртним обичајима учествују и нероми. Као остали православни, и Роми посећују обавезно гробове својих најмилијих на задушнице. И за парастосе и за задушнице пале се свеће, а ако није превише удаљена, посећује се и црква. Није обавезно позивање свештеника. О “оностраном” животу не постоје посебне представе²² или се једноставно каже да, уколико је био добар иде у рај, а ако је био лош човек, онда завршава у паклу. Нису заступљено ни веровање о могућности враћања мртвих у свет живих људи.

Жалост за покојником траје годину дана; у случају смрти млађих особа и до пет година. Они који су носили црнину, могу да је скину по истеку четрдесет дана, пола године или године дана. Одлази се на гробље, тамо скида црнина и оставља на гробу. Раније се одећа палила, како не би послужила за прављење мађија и враџбина. Мушкарци браду не брију обично првих четрдесет дана. Музика се у прошлости није слушала по годину дана, али сада обично прве недеље²³. Не негодује се посебно уколико за време трајања жалости неко приређује друге свечаности, нарочито одлазак у војску. Забележени су и случајеви када се новорођеном детету у породици даје име неке драге, а преминуле особе. Споменик се подиже или по истеку шест месеци или до годину дана, зависно од имућности породице. Од обележја се уписују име покојника, датум рођења и смрти, слика и подаци о онима који су споменик подигли. О његовом одржавању брину, пре свега, најближи чланови породице. Уколико породицу задесе у току године два смртна случаја, у ковчег другопреминулог се обавезно ставља купљена или направљена лутка, како би се спречило даље умирање.

Положај ромских породица у којима је преминуо хранитељ куће, најчешће мушка глава, знатно се погоршава²⁴. Роме, нарочито на

²² “Како да га замишљујеш, неје добро, боље да си је човек жив, па ако се и мучи” (Зорица Бакић, Тасковић /Г. Хан/).

²³ “Најмање до седам дана, јер саг ова омладина навикла да гледа телевизију и да си слуша музику, не може да им се забрани” (Зорица Бакић, Тасковић /Г. Хан/).

²⁴ “Па, како да ти кажем. Тешко је кад човек остане без другара, а још ако неје негде работил, па нема паре, тој је голема мука. Или, пак, недај Боже, деца остану сирочићи, бригу мора некој да води, да ли из кућу или држава” (Зорица Бакић, Тасковић /Г. Хан/).

селу, не одликује дугорочно решено питање запослења; они обично живе од пољопривреде или од изнајмљивања физичке снаге на туђим имањима. Помоћ се очекује од Центра за социјални рад (једнократна помоћ око трошкова сахране) и од развијених родбинских веза.

ЗАКЉУЧАК

Инсистирајући на неопходности истраживања међуетничких/ националних односа за разумевање битних процеса и одлика културе у прошлости и савремености, наш знани етнолог Никола Пантелић (1998, 12–3) подсећа:

“Неки истраживачи су претпостављали па и тврдили да ће у савременом свету постепено, а затим и потпуно, нестати интерес за постојање националног и етничког идентитета услед растакања традиционалних друштава, нестајања услова за њихово одржавање и непостојања погодности за психолошку затвореност тих заједница у којима се стварају, репродукују и одржавају обичаји и предање, као и друга етничка обележја, а затим да усахњује изворна једноставност и исконска изражајна снага која се црпи из повезаности са традицијом... У том смислу и етничке/ националне контакте, били то сукоби или сусретања култура, треба видети као процесе развијања културе и националног идентитета.”

Роми су припадници различитих религија и конфесија (Ђорђевић 2003, 2007; Ђорђевић and Тодоровић 2009). У југоисточној Србији Роми су, првенствено, припадници православља и ислама, а последњих се година у све већем броју приклањају различитим малим верским заједницама (Јеховини сведоци, адвентисти, баптисти...) (Ђорђевић 2009; Тодоровић 2008б, Тодоровић 2011а, 2011б). Којег год да су конфесионалног порекла, они се труде да поштују све верске празнике, да обављају већину прописаних ритуала и буду добри верници. Извесне тешкоће настају због ромског специфичног доживљаја религиозности. Они немају аутохтону религију, већ је то, најчешће, мешавина више њих, са елементима паганских култова. Вековне миграције доводиле су их у непрестане контакте са културом и обичајима других народа, коју су они преузимали, прерађивали и, додајући нека

сопствена обележја, настављали да практикују (Ђорђевић, 2005; Todorović 2008a). Стога њихово практиковање религије није ограничено строгим придржавањем канона било које од објављених религија. Због тога их већинско окружење, неретко подржано и ставовима свештенства, најчешће оптужује за непостојаност и превртљивост у вери.

Интервјуисани Роми Беле Паланке, Бабушнице и Гаџиног Хана јесу православне вере, као и већина приградских и сеоских средина у југоисточној Србији. Готово да су у потпуности интегрисани у локалну заједницу, што је видно и по начину обављања предсмртних, смртних и посмртних обичаја. Они су аналогни обичајима већинског српског православног становништва. Како се ни већина домицилног српско-православног верништва не може се похвалити високо развијенијом религијском свешћу, а у појединим сегментима ни религијском праксом, тако и православни Роми углавном у свом понашању према покојнику “пресликавају” искуства својих комшија. Упокојеног ће породица опремити по свим узусима православља, од купања леша до изградње “вечног дома”, али ће најчешће изостати позивање свештеника, од саме сахране па до многобројних подушја. Или ће опремање покојника пратити извођење магијских радњи из претхришћанског периода, као што је стављање хлеба и новца у десну руку, чиме ови ритуали настављају да живе у свакодневној пракси упркос вековном настојању званичне цркве да их искорени из употребе.

Уз вековно искуство у размени културног материјала са већинским, окружујућим народима, ромски народ је пример како *синкретичко практиковање културе смрти не иде на уштрб губљења сопствених културних специфичности и народносног идентитета* (Ђорђевић 2008; Тодоровић и Ђорђевић 2006, 2007; Ђорђевић and Filipović 2005). Није проблем у њима, већ у ставу већинског национа и већинске религије: Роми могу да буду и биће добри православци тек када их православно свештенство и остали верници буду примали, доживљавали и третирали једнако равним самима себи (Тодоровић 2007a, 2007b, 2010; Ђорђевић и Јовановић 2010; Ђорђевић, Todorović and Milošević 2004).

* * *

За сам крај и подсећање на чињеницу да постоје обичаји чији постојећи облик практиковања не сеже толико дубоко у прошлост, како се најчешће мисли. Милан Т. Вуковић (1985, 62), прикупљајући народне обичаје и веровања и чувајући их од пропадања и заборавља, забележио је следеће:

“У стара времена био је обичај да су се даће најчешће давале код цркве или манастира уместо код куће покојника, а на гробљу уместо разних јела служила се само погача и ракија”.

Или:

“Некад је на селу мртвац сахрањиван без сандука, само увијен у чаршав и прекривен даскама које су биле тако постављене да га заштите од притиска земље. Сандук је почео да се користи тек у новије доба (Вуковић 1985, 55).”

Филип Аријес, један од водећих представника француске школе тзв. *нове историје*, проучавајући историјат великих урбаних гробаља и погребних обичаја, пита се да ли је и епоха научног прогреса способна да ствара митове, односно да ли, можда, нисмо у XIX и на почетку XX века још сачували навику да древно порекло приписујемо и колективним феноменима који су сасвим нови:

“Данашњи посматрач, уколико жели да дође до сазнања које измиче савременицима, мора да прошири свој видокруг и да га пренесе у трајање дуже од оног које дели две велике узастопне промене. Уколико се држи сувише кратке хронологије, чак и ако она изгледа дуга у класичној историјској методи, посматрач ризикује да припише оригиналне карактеристике неке епохе феноменима који су, у ствари, много старији (Аријес 1989, 15).”

Наводи пример појединачног укопа покојника на гробљима, феномен непознат у време паганске и хришћанске антике, све до краја XVIII века. Није било говора о смештању мртваца – био он последњи сиротан или богати племић – у неку врсту сопственог пребивалишта, како би имао своје боравиште из којег га нико не може истерати. Тело се поверавало цркви, без значаја шта ће она с њим урадити, под условом да га задржи у свом посвећеном кругу. Тачно

место упока није било обележавано ни спомеником ни обичним натписом.

“Човек једва може да замисли слагање лешева један на други, како су током столећа прописивале цркве и њихови манастири! Периодично су, да би се направило места, вађене испод подова цркава и из гробаља једва сасушене кости и убациване у цакове, па у вертикалне прокопе костурница, на црквене таване испод лучних сводова, или су се њима затрпавале неупотребљаване рупе поред зидова и стубова” (Аријес 1989, 154).

У XVIII веку, под утицајем католичке реформације, у побожном сензибилитету се поклања све мање пажње значењу црквеног гробаља – иако остаје део црквене земље, оно јој се, неумољиво, све више одузима. Примећују се први знаци нетолеранције према хиљаду година подржаваном обичају, правдани профилактичким разлозима: кухна испарења из рака угрожавала су здравље грађана, а презасићена гробљанска земља и кости у костурницама почели су одједном да вређају достојанство покојника.

Још једном се конституише *култ гроба* под утицајем Контовог позитивизма, без догме и примеса натприродног и мистериозног: постаје спона спонтаног везивања генерација за друштво и за породицу. Рођен у свету просвећености и развијан у свету индустријске технике, овај култ је савршено одговарао ситуацији модерног човека; чак до те мере да се данас заборавило на његово скорашње порекло, да није прастара пракса и једна од најнепроменљивијих константи људске природе. Он је нова чињеница религије која се јавља на крају XVIII века и шири се свуда у XIX веку; католицизам и православље усвајају га тек касније, мада им је заправо био туђ. Задушнице нису ништа друго до израз једног много раширенијег култа, култа гробова, својственог католичким земљама.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Аријес, Филип.** *Есеји о историји смрти на Западу.* Београд, Рад, 1989.
2. **Вукановић, Татомир.** *Роми (Цигани) у Југославији.* Врање. Нова Југославија, 1982.

- 2001. *Енциклопедија народног живота, обичаја и веровања у Срба на Косову и Метохији*. Београд: Војноиздавачки завод/ВЕРЗАЛПресс.
3. **Вуковић, Милан Т. и сар.** *Народни обичаји, веровања и пословице код Срба*. Београд, издање аутора, 1985.
4. **Ђорђевић, Драгољуб В. ed.** *Roma religious culture. Niš: Yugoslav society for the scientific study of religion and Punta*, 2003.
- ed. 2005. *Romani cult place and culture of death / Romane kulturna thana thay i kultura meribasiri*. Niš: Yugoslav society for the scientific study of religion and Sven.
- 2007. К социологији религије верског живота Рома. У *Друштвене науке о Ромима у Србији*, уредили Љубомир Тадић и Горан Башић, 115–42. Београд: САНУ.
- 2008. Интеркултурализам – пожељан исход религијског дијалога. *Социолошка луча* 1(4): 27 – 31.
- 2009. Преобраћање Рома на protestantizam (Model, činoci, tumačenje). У *Konverzija i kontekst (teorijski, metodološki i praktični pristup religijskoj konverziji)*, приредили Zorica Kuburić i Srđan Sremac, 227 – 44. Novi Sad: CEIR.
- 2010. *На коњу с лаптопом у бисагама (Увод у ромолошке студије)*. Нови Сад и Ниш: Прометеј и Машински факултет у Нишу.
5. **Ђорђевић, Драгољуб Б. и Милош Јовановић. прир.** Социологија православља: утемељење, задаци и перспектива. У *Мogućности и одмети социјалног учења православља и православне цркве*, приредили Драгољуб Б. Ђорђевић и Милош Јовановић, 17 – 39. Београд и Ниш: Фондација „Конрад Аденауер“ и ЈУНИР, 2010.
6. **Ђорђевић, Драгољуб В. and Marijana Filipović.** The Roma and ethnocultural justice: Towards a model of integration. – In. *Forced ethnic migrations on the Balkans: Consequences and rebuilding of societies*, edited by K. Popova and M. Hajdinjak, 52 – 76. Sofia and Tokyo: ICMSIR and Meiji University, 2005.
7. **Ђорђевић, Драгољуб В. and Dragan Todorović.** Roma (and Serbs), culture of death and tolerance: Three examples from South Serbia. У *Геокултура развоја и култура мира на Балкану (Етничка и религијска позадина)*, приредили Љубиша Митровић et al, 213 – 33. Ниш: Институт за социологију Филозофског факултета Универзитета у Нишу, 2006.
- 2009. *Jemka has risen: Tekkias, tarikats and sheiks of Niš Romas*. Niš: Faculty of Philosophy.
8. **Ђорђевић, Драгољуб В., Dragan Todorović, and Lela Milošević.** *Romas & others – Others & Romas: Social distance*. Sofia: Institute for social values and structures „Ivan Hadjiyski“, 2004.

9. **Морен, Едгар.** *Човек и смрт.* Београд, БИГЗ, 1981.

10. **Пантелић, Никола.** Етнички односи Срба са другим народима и етничким заједницама (Реч на отварању скупа). У *Етнички односи Срба са другим народима и етничким заједницама*, 9–13. Београд: Етнографски институт САНУ, 1998.

11. **Todorović, Dragan. ed.** *Romani narratives about pre-death, death and after-death customs / Romano vakeriba kotar anglunomeribasere meribasere thay palomeribasere adetya.* Niš: Yugoslav society for the scientific study of religion and Sven, 2005.

– 2006. *Нишка ромолошка школа: Библиографија 1996 – 2005/ Romological school of Niš: Bibliography 1996 – 2005.* Ниш, Универзитетска библиотека “Никола Тесла”.

– 2007а. *Друштвена удаљеност од Рома (Етничко-религијски оквир).* Ниш и Нови Сад: Филозофски факултет и Stylos.

– 2007б. SPC i Romi: nekoliko otvorenih pitanja. *Nova srpska politika misao (Posebno izdanje – Crkva i država)* 1: 149 – 55.

– 2008а. The study of religion and religious customs of Roma in Serbian sociology of religion. – In: *The sociology of religion in the former Yugoslav republics, edited by Dragoljub B. Đorđević, 89 – 100.* Niš: Yugoslav society for the scientific study of religion.

– 2008б. Пути протестантизације ромов в Србији. У *Роми Украјини: из минутог в майбутнє*, с. 419 – 27. Кијв: Институт Украјинској археографији та джерелознaнствa ім. М. С. Грушевського НАН Украјини.

– 2010. Социјална оддалеченост спрема Ромите (Преглед на емпириските истражувања во Србија, Бугарија и Македонија). *Социолошка ревија* 9–10: 155 – 75.

– 2011а. Протестантизам – нова религија Рома југоисточне Србије. У *Kultura identiteta. Antropologija, religije i alternativne religije*, priredio Danijel Sinani. Beograd: Filozofski fakultet u Beogradu (u štampi).

– 2011б. Протестантизација Србије: случај Лесковца и јужне Србије. У *Религије у свету*, приредили Драгољуб Б. Ђорђевић и Предраг Стајић. Н. Сад, Лесковац и Ниш: Прометеј, Лесковачки културни центар и ЈУНИР (у штампи).

12. **Todorović, Dragan and Dragoljub B. Đorđević.** The Gypsy cemetery in Donji Komren. *Facta Universitatis, series: Philosophy and sociology* 2 (8), 2001, 445 – 55.

– 2002. Ромска култура смрти. У *Роми на раскрићу*, приредили Драгољуб Б. Ђорђевић и Јован Живковић, 143 – 56. Ниш: ПУНТА/Друштво добре акције/Комрениски социолошки сусрети/Бахтало дром.

– 2006. Мањине јесу “европљани”: Је ли интеркултурализам предуслов? *Habitus* VII (13): 101 – 19.

– 2007. Балканско одгонетање двојине: мултикултурализам-интеркултурализам. В *Балканската културна матрица и европскиот проект*, съставители Нонка Богомилова и Нина Димитрова, 18–39. Софија, Издателство “Фабер”.

13. **Тома, Луј-Венсан.** *Антропологија смрти*, I-II. Београд, Просвета, 1980.

ПРИЛОГ

ПРОЦЕДУРА ЂТОВ 2003

ПРОЦЕДУРА ЂТОВ 2003 ИНТЕРВЈУА СА СТАРИЈИМ РОМИМА/РОМКИЊАМА О ПРЕДСМРТНИМ, СМРТНИМ И ПОСМРТНИМ ОБИЧАЈИМА У ЈУГОИСТОЧНОЈ СРБИЈИ

Информатор.....	
Место и година рођења.....	
Место живота.....	
Вероисповест.....	Племенска припадност.....
Матерњи језик.....	Писменост.....
Време снимања и записивања.....	

ПРЕДСМРТНИ ОБИЧАЈИ КОД РОМА

1. Како доживљавате болест неког од члана породице?
2. Може ли неко да се разболи и умре због мађије или клетве?
3. Какву врсту помоћи пружате болеснику у својој кући?
4. Да ли га водите код лекара?
5. Да ли практикујете неке традиционалне начине лечења (бајање, врачање)?
6. Ко је задужен за пружање помоћи болеснику: мушкарци или жене?
7. Да ли су то млађе или старије особе?
8. Ако имате услове за то, да ли болесника смештате у посебну просторију?
9. Да ли водите рачуна о хигијени болесника?

10. Да ли се болесник чува и ноћу и зашто се то ради?
11. Која лица то најчешће раде?
12. Да ли болесник очекује лекарску помоћ или се препушта судбини?
13. Какве речи утехе најчешће упућујете болесном?
14. Да ли болесник чешће спомиње Бога и којим речима то чини?
15. Да ли досађујете покојнику или га не ометате у његовој болести?
16. Да ли се посредно болеснику дају нека упуства у случају смрти?
17. Да ли се и какве молитве читају у таквим ситуацијама?
18. Да ли обавештавате фамилију о болеснику?
19. Да ли Вас посећују комшије и рођаци?
20. Да ли дозвољавате посету болеснику (самртнику) и оних који нису били у добрим односима са њим, па макар то били и рођаци?
21. Да ли се том приликом посвађани помире?
22. Да ли Вас посећују и комшије нероми?
23. Какви су тада обичаји, да ли Вам посетиоци нешто доносе?
24. Какав разговор они воде са болесником?
25. Да ли се верује да снови предсказују смрт?
26. Да ли се верује да чудно понашање животиња предсказује смрт (нпр. кукурикање кокошака)?
27. Да ли се верује да оглашавање и слетање одређених птица предсказује смрт (кукавица, гавран)?
28. Када се примети да је болесник на самрти, шта укућани раде?
29. Да ли у тој просторији остају само рођаци или и они напуштају болесника?
30. Да ли се самртнику даје опроштај или се опроштај од њега тражи?
31. Ко ме се самртник исповеда?
32. Да ли позивате свештено лице да самртника исповеда?
33. Ако се болесник тешко растаје са душом, да ли се обављају неке радње?
34. Ако је самртник грешан, шта се том приликом ради?
35. Да ли је обичај код Рома да се остави аманет?
36. Да ли се аманет испоштује, чак и ако су у питању неке чудне жеље?
37. Да ли се у аманет остављају личне ствари?
38. Да ли у самртном часу дозвољавате кукњаву и плач? Ако не, зашто?
39. Ко мртвацу затвара очи и зашто?
40. Да ли се плашите мртваца?
41. Шта мислите, шта се дешава са душом покојника након смрти?
42. Какав је став према абортусу?

СМРТНИ ОБИЧАЈИ КОД РОМА

1. Како објављујете смртни случај у породици?
2. Да ли позивате свештено лице у кућу?
3. Да ли везујете неко обележје да сте у жалости или облачите црнину?
4. Да ли гори свећа док је покојник у кући?
5. Да ли купујете готову погребну опрему за покојника?
6. Ко, где, како и од чега кроји и шије одело за покојника?
7. Шта се купује од погребне опреме за покојника?
8. Ко обавља купање покојника: свештено лице или чланови породице?
9. Да ли се унапред одређује особа која ће припремати покојника за сахрану?
10. Да ли се покојник припрема према хришћанским или према муслиманским обичајима?
11. Ко припрема мушкарца, а ко жену?
12. Да ли жене могу припремати покојника и када?
13. Да ли покојницу могу припремати мушкарци и када?
14. У чему се састоји припрема покојника? Набројте све радње које се предузимају.
15. Када се покојник “очисти”, припреми, где и како се поставља, на којој страни му је глава а на којој ноге?
16. Да ли, приликом купања покојника, сме да се додаје вода за његово купање?
17. Да ли се уништавају ствари повезане са прањем леша (сунђер, вода, сапун и слично)? Ако се уништавају, због чега се тако поступа?
18. Да ли се, након купања, ближа родбина опрашта од покојника? Да ли се љуби покојникова рука, или се покојник љуби у чело или у оба образа?
19. Да ли брачни партнер или најстарији потомак обављају неке посебне обреде приликом опраштања од покојника?
20. Да ли покојнику у десну руку ставља новац и хлеб и зашто?
21. Да ли вам је познато да се неком покојнику ставља игла у пету или на пупак, или сума под пазухом и зашто?
22. На који начин окупаног покојника родбина смешта у сандук? Да ли се код Рома муслимана очекује да ти људи “имају” авдес?
23. Да ли се покојникове ствари које су биле на њему бацају или остављају поред њега?
24. Које се најважније личне ствари преминулог стављају у ковчег? Да ли постији разлика између жене и мушкарца приликом избора личних ствари које се стављају у ковчег?
25. Да ли и шта блиски рођаци стављају у сандук покојника (сапун, чешаљ, штап, наочаре, пешкир, новац и слично)?

26. Да ли се чува марама или платно којом су покојнику биле везане ноге или вилица?
27. Чиме се покрива сандук и зашто, а чиме покојник?
28. Дању чувају и покојника и покојницу жене. Могу ли са женама да буду и мушкарци? Зашто, ако знате?
29. Да ли неко бдије над покојником у току ноћи?
30. Ако се покојник чува ноћу, ко га чува, да ли жене или мушкарци и зашто је то тако?
31. Да ли може неко да спава током бдења у кући преминулог?
32. Да ли труднице и деца могу да присуствују бдењу?
33. Да ли се покојник ноћу покрива?
34. Да ли се током ноћног бдења нуди храна у кући?
35. Да ли се нуди алкохол?
36. Док је покојник у кући, која је тема разговора најчешћа?
37. Да ли се у разговору помињу и делови шеријатског законика?
38. Да ли је опасно ако неко кихне док је покојник у кући?
39. Да ли се покојник оставља сам у соби?
40. Да ли се сме прескочити покојник?
41. Да ли се испод покојника ставља суд са водом?
42. Шта сваки појединац ради када уђе у кућу, на који начин поздравља и који обред врши изнад покојника?
43. Да ли се посетиоци послужују неким јелом и пићем?
44. Како се изражава саучешће према ромским обичајима, преведите на српски језик?
45. Како се теши родбина која много “тужи”, знате ли којим речима? (Ако не знате, да ли се каже: ”Немојте много плакати, јер ћете га дубоко ставити у воду” или “Немојте много плакати, јер никада нећете сањати покојника”?)
46. Ко нариче мртваца и које се речи најчешће понављају?
47. Да ли нарикаче поручују покојнику да поздрави мртваца?
48. Да ли сме да капље суза на покојниково тело и зашто?
49. Ко износи покојника из собе и на који начин, да ли са главом или ногама напред?
50. Да ли се гаси свећа када изнесу покојника из куће?
51. Да ли се на место на којем се до тада налазио ставља нешто?
52. Да ли у испраћају покојника може да учествује свако или нпр. само они који имају авдес?
53. Да ли је обичај код Вас да и жене и деца учествују у погребној поворци? Ако не, зашто?
54. Да ли у поворци учествују и нероми?

55. Када посмртна поворка крене, да ли се чује лелек и кукњава или је тишина?
56. Да ли се буде они који спавају, када пролази посмртна поворка?
57. Када посмртна поворка прође, да ли се у судове за воду захвата свежа вода?
58. Да ли постоји обичај да се део куће окречи када покојника изнесу из куће ?
59. Како се сандук носи на носилима или колима?
60. Ако се носи, да ли се иде са десне или леве стране или тај редослед није битан?
61. Да ли сандук носи само одређени број људи са неким обележјем на одећи или се сви у поворци смењују?
62. Да ли иза пратње иде свештеник са осталим људима, ако га има, или се сахрана врше без присуства свештеника?
63. Да ли се погребна поворка успут негде зауставља?
64. Да ли се пре сахране покојник носи у цркву или џамију?
65. Када поворка стигне на гробље, да ли се покојник одмах сахрањује?
66. Ако нема свештеника, ко врши последњи обред, читајући молитве из Библије или Курана?
67. Да ли се том приликом обављају и неки посебни ритуали?
68. Да ли постоји обред приношења жртве покојнику, односно да ли се преноси тело преко неке жртвене животиње?
69. Да ли на гроб носите венце?
70. Ко и када копа гроб за покојника?
71. Према обичајима исламске вере, за жену се копа гроб дубок до груди, а за мушкарца до појаса. Знате ли зашто?
72. Да ли покојника сахрањујете у сандуку или без њега?
73. Ако нема сандука, шта се поставља на дно гроба?
74. Ко спушта покојника у гроб и на који начин?
75. Да ли се, пре затрпавања раке, преко покојника под одређеним углом постављају даске?
76. Ко затрпава раку?
77. Да ли се, након затрпавања и формирања хумке, обавља посебна молитва и ко у њој учествује?
78. Да ли се после сахране сипа вода из крчага и крчаг сломи?
79. Где се налази душа преминулог од тренутка смрти до краја сахране?
80. Да ли се и како постављају дрвене пирамиде (*башлукије*)?
81. Да ли се на њима уписују подаци о покојнику и симболи исламске вере?
82. Да ли је код Вас обичај да се покојник сахрани у месту рођења?

83. Да ли се умрли Ром сахрањује на посебном ромском гробљу или на локалном гробљу, заједно са осталим истоверницима?
84. Да ли се на посебном ромском гробљу сахрањују и умрли Роми друге вере?
85. На који начин се учесници поворке удаљавају од гроба?
86. Да ли после сахране свако одлази својој кући или се учесници поворке враћају покојниковој кући?
87. Ако се враћате својој кући, шта обично урадите пре него што уђете у кућу?
88. Да ли је обичај у Вашем крају да се након сахране, уместо у кућу покојника, сви присутни воде у кафану?
89. Да ли се, уз храну, послужује и пиће?
90. Уколико се учесници сахране враћају са гробља у кућу покојника, како се дочекују?
91. Шта прве вечери након сахране породица припрема од хране?
92. Да ли се прве вечери након сахране пале свеће у дому покојника, на којим местима и колико горе?
93. Какве се свеће пале и да ли се поред њих ставља чаша са водом?
94. Ко остане “на свећу” прво вече, да ли мора да долази у кућу покојника и следећих седам дана?
95. Остављају ли се чланови породице покојника да прве вечери и наредне спавају сами или са њима неко остаје и колико дана најмање?
96. Да ли се истог дана након сахране чисти кућа?
97. Шта се мисли о сецирању леша?
98. Какв је однос према лешу и ближој родбини самоубице? Како се обавља комеморација и сахрана самоубице?
99. Какав је однос према лешу детета? Како се обавља сахрана?

ПОСМРТНИ ОБИЧАЈИ КОД РОМА

1. Да ли се у покојниковој кући након сахране кува јело или се укућани седам дана хране “хладним оброцима” и храном коју доносе комшије или рођаци?
2. Да ли се на гробље излази дан после сахране, на прво јутро?
3. Трећег дана после сахране се обавља “сипање воде у раку покојника”, где одлазе само жене. Да ли се овај обред практикује код Вас и шта жене носе да једу на гробље?
4. Да ли се на гробље излази после седам дана?
5. Да ли се у кући покојника припремају парастоси за 40 дана, шест месеци и годину дана и у који дан се стављају (дан пре истека овог периода или тачно на дан)?

6. Да ли се ставља парастос након 52 дана?
7. На који се начин покојника присећате након истека годину дана?
8. Да ли се покојник обилази и за задушнице?
9. Да ли се за парастосе пале свеће?
10. Да ли се за парастосе одлази у молитвени храм?
11. Колико често позивате свештеника да чита молитве?
12. Уколико свештеника нема, да ли то обавља нека друга особа?
13. Да ли се после парастоса, позивају рођаци и пријатељи у кућу покојника?
14. Каква се јела послужују?
15. Да ли се води рачуна о томе јесу ли јела посна или масна?
16. Да ли се поставља једна или више софри?
17. Да ли у посмртним обичајима учествују и нероми?
18. Колико траје жалост за покојником?
19. Да ли се за то време носи црна одећа?
20. Колико дуго се мушкарци не брију?
21. На који се начин “скида” црнина?
22. Колико дуго се не пушта музика у Вашој кући?
23. Да ли блиски рођаци могу да организују свадбу, испраћај у војску, крштење и друге свечаности током трајања жалости?
24. Да ли постоји правило наслеђивања имена преминулог (нпр. унук добија дедино име)?
25. Да ли се сме покојников гроб “пипнути”руком пре истека прве године? Ако не, зашто?
26. Када се подиже споменик покојнику?
27. Шта се уписује на споменику?
28. Да ли се брине о гробу преминулог? Ко се брине и због чега баш та особа/особе?
29. Шта се ради уколико у току године умру два члана породице?
30. Да ли постоји посебан ритуал за најугледније људе из локалне заједнице?
31. Како се замишља “онај” свет?
32. Да ли душа преминулог може да се врати у свет живих људи? Ако је њен повратак опасан, како блиски рођаци могу да га спрече?
33. Које су најважније друштвене и економске последице смрти везане за блиске рођаке покојника (о промени животног положаја блиских рођака: нпр. од детета до сирочета, од супружника до удовице/удовца)?

Dragan Todorovich, Dragolyub Dzhordzhevich

**ON PRE-DEATH, DEATH, AND POST-DEATH CUSTOMS
OF OLDER MALE AND FEMALE ROMA IN THE VILLAGES
OF SOUTHEASTERN SERBIA**

Summary

Roma belong to different religions and confessions. Irrespectively to confessional belonging, Roma always try to respect all religious holidays, to practice majority of rituals and be good believers. However, there are certain problems which emanated from specific Romani feeling of religiosity. They do not have an autochthon religion, but a mixture of several religions with elements of pagan cults. During different migration waves, Roma have had constant contacts with cultures and customs of other peoples, which they accepted, adapted, added some original ingredients and continued with practicing them. Thus, Romani practice of religion is not bounded with rigid following of the canons of any revealed religion. This is why majority population, often supported by attitudes of the clergy, most often accuses them for religious inconsistency and dishonesty.

In the paper, on the bases of empirical data and participant observation, are discussed customs related to death of Roma from Southeast Serbia. We used "Interviewing procedure for interviews with older Roma about pre-death, death, and after-death customs".

Key words: Roma, pre-death customs, death customs, burial of Roma.